

◀ منابع

الامير شكيب ارسلان حياته و آثاره: سامى الدهان، قاهره، دار المعارف بمصر، ۱۹۶۰ق؛ شكيب ارسلان داعية العروبة و الاسلام: احمد الشرباصى، مؤسسة المصرية العامة؛ مصادر الدراسة الادبيه: يوسف سعد داغر، بيروت، الفكر العربى الحديث، ۱۹۸۳م.

كامران محمدحسينى

الأرج المسكى...: كتابى در تاريخ

محلى و شرح حال زمامداران مكه و خلفا،

نوشته على بن عبدالقادر طبرى

(م. ۱۰۷۰ق.)

نويسنده الارج المسكى فى التاريخ المكى و تراجم الملوك و الخلفاء از دانشوران و تاريخ نگاران شافعى ساكن مكه و در زمره خاندان نام آور طبرى* است كه به امام حسين (ع) نسب مى برند.^۱ اعضاى اين خاندان در فقه و خطابه، برجسته و عهده دار وظائف دينى و سياسى مهم همچون قضاوت و امامت مقام ابراهيم (ع) بوده اند.^۲ او زير نظر پدرش عبدالقادر طبرى (م. ۱۰۳۳ق.) از تاريخ نگاران سرشناس مكه و ديگر دانشوران آن روزگار

مانند عبدالملك عصامى^۳ (م. ۱۱۱۱ق.) به تحصيل پرداخت و افزون بر منصب تدريس و افتاء در حرم مكى، امامت مقام ابراهيم را نيز بر عهده گرفت.^۴

بيشتر نگاشته هاى طبرى درباره مكه است؛ از جمله: الأقوال المَعْلَمَة فى وقوع الكعبة المعظمة، تحفة الكرام بأخبار عمارة السقف و الباب من البيت الحرام، الجواهر المنظمة بفضيلة الكعبة المعظمة، شن الغارة على مانع نصب الستاره (سيف الإمارة على مانع نصب الستاره)، رسالة فى بيان العمارة الواقعة بعد سقوط الكعبة.^۵

الارج المسكى حاوى آگاهى هاى سياسى، اجتماعى و اقتصادى بسيار درباره مكه است كه منبع عمده آن ها، ديده ها و شنیده هاى خود نويسنده است. او آگاهى هاى زمان خود را با دقت و امانتى خاص نوشته است. از رخدادهائى كه طبرى شاهد آن بوده و جزئياتش را به تفصيل نگاشته، بازسازى كعبه به سال ۱۰۳۹ق. در روزگار عثمانى است. (ص ۱۴۳-۱۴۸) او شنیده هاى خويش را در موارد بسيار از پدرش عبدالقادر طبرى (برای نمونه: ص ۸۱) و نيز با واسطه از جدش محب الدين طبرى (م. ۶۹۴ق.) (برای نمونه: ص ۵۴) و

۳. المنهج التاريخى، ص ۶۳.

۴. خلاصة الاثر، ج ۳، ص ۱۶۱؛ نشر الرياحين، ج ۱، ص ۴۴۳.

۵. كشف الظنون، ج ۵، ص ۶۰۶؛ الاعلام، ج ۴، ص ۳۰۱.

۱. الجواهر الشفاف، ج ۱، ص ۶۴۹؛ ايضاح المكنون، ج ۱، ص ۵۷.

۲. المنهج التاريخى، ص ۶۳؛ التاريخ و المورخون، ص ۳۴۱.

گاه به تعبیر خود از «ثقات» گزارش کرده است. (برای نمونه: ص ۱۰۴)

طبری در *الأرج المسكى* از منابع گوناگون تاریخی، زندگی‌نامه‌ها، مآخذ روایی و نسب‌نامه‌ها سود برده است؛ مانند *خبار مکه ازرقی** (برای نمونه: ص ۴۷)، *خبار مکه فاکهی** (برای نمونه: ص ۴۷، ۵۳)، *شفاء الغرام** (برای نمونه: ص ۵۲، ۱۵۷) و *العقد الثمین** (برای نمونه: ص ۱۹۶). در این میان، وی بیشتر به *شفاء الغرام* اعتماد کرده است؛ به گونه‌ای که در موارد اختلاف تاریخ‌نگاران، این کتاب را ترجیح می‌دهد. (برای نمونه: ص ۱۷۱) برخی کتاب‌های مهم همچون *تحاف الوری* تألیف نجم الدین عمر بن فهد* (م. ۸۸۵ق.)، *غایة المرام* عز الدین عبدالعزیز* (م. ۹۹۲ق.) و *أنباء المؤید* علی بن علان (م. ۱۰۵۷ق.) در شمار منابع کتاب یاد نشده‌اند؛ با آن که به احتمال قوی، طبری در *الأرج المسكى* از کتاب ابن علان در وصف تعمیر و اصلاح کعبه در روزگار سلطان مراد عثمانی (ص ۱۵۴-۱۵۲) سود جسته است؛ چرا که ابن علان هم‌روزگار و مسئول نظارت بر این تعمیر از سوی عثمانی بوده و بسیاری از آگاهی‌های *الأرج* مطابق کتاب او است.^۱

طبری هنگام یادکرد برخی موضوعات به

معرفی کتاب‌های مرتبط با آن‌ها می‌پردازد و آگاهی‌های بیشتر درباره موضوع را به آن‌ها ارجاع می‌دهد (برای نمونه: ص ۶۷) که بیشتر آن‌ها از دیگر نگاشته‌های خود او است. (برای نمونه: ص ۸۸۷)

بسیاری از آثار بعدی به گزارش‌های این کتاب استناد کرده‌اند؛ از جمله: *سمط النجوم العوالی*^۲ نوشته عبدالملک بن حسین عصامی (م. ۱۱۱۱ق.)، *خلاصة الاثر فی اعیان القرن الحادی عشر*^۳ از محمد امین بن فضل‌الله المحبی (م. ۱۱۱۱ق.) و *مناهی الکرم بأخبار مکه و ولایة الحرم*^۴ تألیف علی بن تاج الدین سنجاری. (م. ۱۲۵ق.)

طبری کوشیده تا افزون بر شرح رخدادهایی همچون نبردها و فتنه‌ها که به ترتیب زمان وقوع نوشته شده است (ص ۱۰۹-۱۳۵)، به وصف دقیق مکان‌ها و جای‌های مکه نیز پردازد. برای نمونه، خانه حضرت خدیجه را با دقت و تفصیل گزارش کرده (ص ۷۰) و در بیان اندازه مسجدالحرام، افزون بر یادکرد سخن فاسی، خود نیز به اندازه‌گیری آن پرداخته است. (ص ۱۷۶)

از ویژگی‌های کتاب، ارائه آگاهی‌های دقیق از فتنه‌های رخ داده در مکه، از قبیل

۲. برای نمونه: *سمط النجوم*، ج ۱، ص ۱۷۲-۱۷۳؛ ج ۲، ص ۴۲۳.

۳. برای نمونه: *خلاصة الاثر*، ج ۱، ص ۴۸۵؛ ج ۲، ص ۱۲۹.

۴. برای نمونه: *مناهی الکرم*، ج ۲، ص ۹۳.

۱. *المنهج التاريخي*، ص ۷۶.

زمان، سبب، چگونگی، و آثار سیاسی و اقتصادی آن‌ها بر جامعه مکه است. آداب و رسوم اشراف حسنی آل قتاده* (ص ۱۹۲-۲۰۰) و اوقاف حرم در سرزمین‌های گوناگون و شیوه تقسیم اموال، بخشی دیگر از آگاهی‌های خاص این کتاب هستند. (ص ۲۰۰-۲۰۵) نیز گاه به احکام فقه شافعی درباره حج اشاره شده است. (برای نمونه: ص ۶۵، ۹۰، ۱۶۹، ۱۷۱)

طبری در آغاز دو مقدمه آورده است. در مقدمه نخست، به دانش تاریخ، فواید و اقسام آن اشاره دارد. سپس به نقد برخی از کتب تاریخی و شرح حال‌نامه‌ها و مؤلفان آن‌ها می‌پردازد. درباره سخاوی* آورده است که وی در تألیف *الضوء اللامع* هوای نفس خود را دخالت داده است. همچنین درباره شمس الدین ذهبی (م. ۷۴۸ ق.) گفته است که از روی تعصب، در اثر خود، صوفیه را پایین آورده و در برابر، اهل تجسیم را بالا برده است. (ص ۳۴-۳۸) در مقدمه دوم، از سلاطین عثمانی و عظمت آن‌ها سخن گفته و به ستایش آن‌ها پرداخته است. (ص ۳۹-۴۰)

طبری کتاب را به هشت باب تقسیم کرده است. باب هشتم که درباره امیران آل قتاده مکه است (ص ۳۳، «مقدمه مؤلف») گم شده^۱

و اکنون در نسخه چاپی موجود نیست. باب اول در دو فصل به حرم و فضیلت و ویژگی‌های آن، مانند حدود، علامات و نصب کنندگان این علامات پرداخته است. (ص ۴۳-۵۶) باب دوم در چندین فصل از مکه و موضوعات مربوط به آن، از جمله حدود، فضیلت‌ها، اسامی و مکان‌های متبرک مانند زادگاه حضرت زهرا علیها السلام، مساجد و مدارس مکه و نیز رخدادهای آن سخن گفته است. (ص ۵۹-۱۳۷) باب سوم ویژه کعبه است و در سه فصل به موضوعاتی همچون فضیلت‌ها، بازسازی‌ها و تغییرات مهم کعبه، خلفا و حکمرانانی که در ایجاد این تغییرات سهمی داشته‌اند (ص ۱۴۱-۱۵۵)، پرده کعبه، هنگام گشوده شدن در کعبه در هنگام جاهلیت و اسلام، و حدود کعبه (ص ۱۵۵-۱۵۹) پرداخته است.

چهارمین باب درباره مسجدالحرام است و از موضوعاتی مانند حدود، تغییرات و تعمیرات آن (ص ۱۶۳-۱۶۸)، حجر اسماعیل و اندازه و ویژگی‌هایش، مقامات چهارگانه شافعی، حنفی، مالکی و حنبلی و محدوده و ویژگی و کیفیت امامت و اقامه نماز در آن‌ها (ص ۱۶۸-۱۷۵)، منصب قضاوت و اختصاص آن به خاندان‌های طبری و ظهیری (بنو ظهیره*) و منصب افتاء و کسانی که در مکه به این منصب شهرت داشته‌اند (ص ۱۸۸-۱۹۱)، سخن

۱. التاریخ و المورخون، ص ۳۴۲: المنهج التاریخی، ص ۷۰.

گفته است.

◀ منابع

الاعلام: الزركلى (م. ۱۳۹۶ق)، بيروت، دار العلم للملايين، ۱۹۹۰م؛ **ايضاح المكنون**: اسماعيل پاشا البغدادي (م. ۱۳۳۹ق)، بيروت، دار احياء التراث العربي؛ **التاريخ و المورخون بمكة**: محمد الحبيب الهيله، مكة، مؤسسة الفرقان، ۱۹۹۴م؛ **الجواهر الشفاف في انساب السادة الاشراف**: عارف احمد عبدالغنى، دمشق، دار كنان، ۱۹۹۷م؛ **خلاصة الاثر في اعيان القرن الحادى عشر**: محمد امين الله المحبى (م. ۱۱۱۱ق)، بيروت، دار صادر؛ **سمط النجوم العوالى**: عبدالملك بن حسين العصامى (م. ۱۱۱۱ق)، قاهره، مكتبة السلفيه، ۱۳۸۰ق؛ **كشف الظنون**: حاجى خليفه (م. ۱۰۶۷ق)، بيروت، دار الفكر، ۱۴۲۸ق؛ **منائح الكرم فى اخبار مكة**: على بن تاج الدين السنجارى (م. ۱۱۲۵ق)، به كوشش جميل، مكة، جامعة ام القرى، ۱۴۱۹ق؛ **المنهج التاريخى لمؤرخى مكة المكرمة**: بندر بن محمد بن رشيد همزانى، رياض، مكتبة الملك فهد الوطنيه، ۱۴۱۸ق؛ **نشر الرياحين فى تاريخ البلد الامين**: عاتق بن غيث البلادى، مكة، دار مكة، ۱۴۱۵ق.

سيد حامد على زاده موسوى

اردن: كشورى آسيائى؛ از مسيرهاى

حج

اردن كشورى در غرب آسيا است كه پس از جنگ جهانى اول (۱۹۱۸م./ ۱۳۳۶ق.) هم هنگام با فروپاشى امپراتورى عثمانى، به شكل حكومت اميرنشين محلى با نام ماورائى

باب پنجم فهرستى الفبايى از نام خلفا و حكامانان مكه همراه شرح حال آنها است. (ص ۲۰۹-۳۱۴) اين فصل بر پايه گفته مؤلف، همان كتاب **نبات السلافة بمنشآت الخلافه** (مقدمه نويسنده ص ۳۳) نوشته پدر او است كه با ترتيبى جديد آن را سامان داده است. از انتقادهائى بر شرح حال نگارى طبرى، ياد نكردن از بسيارى حكامانان مكه مانند عبدالله بن زبير و أبان بن عثمان بن عفان است. باب ششم به حكامانان مكه در جاهليت (ص ۳۱۷-۳۲۳) و باب هفتم به حكامانان غير اشراف مكه اختصاص يافته است. (ص ۳۲۷-۳۵۹) گويا نويسنده به اين تقسيم بندى وفا نكرده؛ زيرا در اين باب به شرح حال بسيارى از اشراف مكه نيز پرداخته است.

احمد اشرف الجمال اين كتاب را با بهره گيرى از دو نسخه خطى تصحيح كرده و مقدمه اى در شرح حال و آثار طبرى نوشته و در انتشارات المكتبة التجارية به سال ۱۴۱۶ق. در ۴۰۵ صفحه و قطع وزيرى چاپ كرده است. تصحيحى ديگر را محمد بن صالح الطاسان به منزله رساله دكترائى خود صورت داده كه به سال ۱۴۰۰ق. در دانشگاه ادنبرگ تكميل شده است.^۱

۱. التاريخ و المورخون، ص ۳۴۳.